

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆԸ ԵՒ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ» *)

Գլուխ Բ.

Պօլիսը Խորենի ծննդավայրն էր. այնտեղ էին ապրում նորա ընտանիքը, ազգականները, այնտեղ էր ապրում և նորա սիրելի Վարդուհի քույրը, որ ամուսնացած էր Պետրոս բէլ Մարկոսեանի հետ: Բնական էր, ուրեմն, այն-սէրը, որ նա տածում էր դէպի Բոսֆորի գեղաճիճաղ ափունքը, բնական էր, որ նա ամեն մի յարմար միջոցում այցելում էր իւր այդ երկրորդ հայրենիքը, երկար միջոցներով ապրում էր այնտեղ և առանց հարկեցուցիչ պատճառի չէր ուզում բաժանուել նորանից, բնական էր, որ նա իւր բանաստեղծութիւնների մէջ իրան «Հէգ պանդուխտ» և իւր քնարը «պանդխտի քնար» էր կոչում, բնական էր, վերջապէս, որ նա 64 թուին թողնելով կամ ստիպուած լինելով թողնել Թէոդոսիան, մեկնում է Պօլիս և այնտեղ է հաստատում իւր մշտական բնակութեան տեղը, մտնելով Տաճկահայոց կուսակրօն հոգեւորականութեան շարքն, ազգային պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ:

Թող տարօրինակ չթուի այն հանգամանքը, որ մենք այստեղ խօսում ենք մի հայ վարդապետի, մի որ և իցէ տեղ մշտական բնակութիւն հաստատելու մասին, մի հայ վարդապետի, որ բնականապէս մշտական բնակութեան տեղ էլ չպէտք է ունենայ, որ իւր բնակութեան տեղ պէտք է համարէ ամեն մի տեղ, որտեղ միայն հայ եկեղեցի, հայ ժողովուրդ և հայ վանք կայ: Բայց Տաճկահայոց կեանքի պատմական հանգամանք-

* Յէ՛ւ Վաւար, № 2 1903 Թ.

ներն այնպէս են կազմակերպուել, այնպէս են յարմարուել, որ հոգևոր կենդրոնական վարչութեան տեղը զարձել է բուն հայրենիքից հեռու մի քաղաք, և, որ գլխաւորն է, հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների մէջ առաջ է եկել մայրաքաղաքում, թէ գաւառներում պաշտօն վարելու ցաւալի խնդիրը: Մի տեղ — գաւառներում խառնիճաղանջ տգէտ ամբոխ, բազմաթիւ ազգային կնճռոտ խնդիրներ, տգէտ, անստնձ, վայրենի հակումներով ղեկավարուող տէրութեանական պաշտօնեաների հետ յարաբերութիւն, նիւթական անապահով դրութիւն, անշուք, լի նեղութեամբ և տանջանքով կեանք և մի տեսակ անձնագոհութիւն, միւս տեղ — Պոլսում համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած ժողովուրդ, մայրաքաղաքներին յատուկ յարմարութիւններ, շքեղ, փայլուն և նիւթականապէս աւելի ապահովուած կեանք, առանց տանջանքի, առանց նեղութեան և, ի հարկէ, առանց անձնագոհութեան:

Պոլսում ապրելը հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների համար, բացի վերոյիշեալ յարմարութիւններից, ունի և մի մեծ առաւելութիւն. նոցա գործունէութիւնն ու պաշտօնավարութիւնն այդտեղ միշտ հրապարակի վերայ է, միշտ լրագրութեան քննադատութեան և գովաբանութեան նիւթ է լինում, հռչակում, միշտ ազգային վարչութեան, պատրիարքարանի և ժողովրդի ազդեցիկ մասի աչքի առաջն է, ուրեմն, և աւելի շանս կայ այդտեղ առաջադիմելու, գնահատուելու և հետզհետէ եկեղեցական նուիրական ամենաբարձր աստիճաններին՝ եպիսկոպոսութեան, արքեպիսկոպոսութեան, պատրիարքութեան և մինչև իսկ կաթողիկոսութեան հասնելու, ազգային եկեղեցական վարչութեան մէջ էր մեծամեծ պաշտօնների՝ կրօնական ժողովի անդամութեան, պատրիարքի փոխանորդութեան, թաղական եկեղեցիների քարոզչութեան, զանազան կրօնական ազգային հաստատութիւնների նախագահութեան և միւս բարձր պաշտօններին տիրանալու: Այն ինչ գաւառներում նոցա գործունէութիւնը չի նկատուում և յաճախ նոցա առաւելութիւնները ծածկուում են, իսկ պակասութիւնները չափազանցրած ծաւալով ու ձևով նոցա

Հակառակորդների ձեռքով դրուած ամբաստանագրերի միջոցով հասնում, լցնում են պատրիարքարանի դիւանը, չենք ասում արդէն այն, որ շատ անգամ արժանաւոր հոգեւորականները հէնց նոյն տէրութեան ձեռքով հեռացուում են գաւառներից և պատժի ենթարկուում, որով և արգելք է դրուում, նոցա յառաջագիմելու առաջն առնում:

Մենք հեռու ենք այն մտքից, որ կարծենք, թէ գաւառներից խուսափող և Պոլսում պաշտօնավարող մեր կուսակիւցները միայն իւրեանց անձնական շահի վերայ են մտածում, թէ նոքա միայն կարիեր անելու նպատակով ու մտքով են հոգեւորական դարձել, ոչ. նոցա մէջ էլ եղել են և կան շատերը, որոնք սրտացաւ են եղել և են ընդհանուր շահերին, որոնք մեծամեծ ծառայութիւններ են մատուցել և մատուցանում եկեղեցուն և ազգին, բայց չենք կարող այստեղ մատնացոյց չանել այն մեծ տարբերութեան վերայ, որ կայ դոցա և գաւառներում պաշտօն վարողների մէջ նոյն եկեղեցուն ու ազգին ծառայութիւն անելու տեսակէտից: Այնտեղ այն հեռաւոր անկիւններում փոխանորդն ու առաջնորդը, վանահայրն ու գործակալը նոյն վիճակին են ենթարկուած, որին և ժողովուրդը. նոքա ամեն բանում իւրեանց ժողովրդի հետ են, նոցա վշտերին վշտակից են, նոցա ուրախութիւններին ուրախակից, չենք ասում արդէն այն, որ նոքա իբրեւ ժողովրդի առաջնորդ ու ներկայացուցիչ և ազգային գործերի կառավարիչ յաճախ նոյն իսկ աւելի են տանջուում, չարչարուում, քան թէ նոյն իսկ ժողովուրդը, մի հանգամանք, որ մայրաքաղաքում չկայ և չի էլ կորող լինել:

Պոլսում բաւական է, որ հոգեւորականն իւր սանին յատուկ բարոյական ունենայ, չափաւոր ընդունակութեան տէր լինի, չափաւոր գիտութիւն ձեռք բերած լինի և մի յայտնի աստիճանի եռանդ ու ձգտումն ցոյց տայ գործելու, հասարակաց շահերին ծառայելու, — և ահա համբաւը պատրաստ է, հռչակը շատ անգամ մինչև իսկ չափազանցրած ձեռով ընդհանրացել է և, ուրեմն, կարիերն արուած է և հոգեւորականն առաջացած ու ա-

առջանալու շաւղի վերայ է: Մի ընդհանուր ճշմարտութիւն է, որ տատանկոտ դաշտում, առաւպարներում ու խորտ ու բորտ տեղերում առաջ գնալն աւելի դժուար է, քան թէ ծաղկաւէտ մարգերում, լիութեան ու առատութեան մէջ: Հասկանալի է, ուրեմն, որ այսպիսի հանգամանքներում մեր տաճկահայ կուսակրօն հոգեւորականութիւնը հետզհետէ պիտի հաւաքուէր պատրիարքարանի չորս կողմը, կենդրոնաւար Պօլսում և սակաւ լինէր նոցա թիւը, որոնք ցանկանալին գաւառներն երթալու եկեղեցական-վարչական պաշտօն վարելու: Ամեն ժամանակ, ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ անձնուէր ու անշահասէր մարդկանց թիւը շատ սահմանափակ է եղել: Հայ ազգն էլ իւր հոգեւորականութեամբ այդ ընդհանուր կանոնից բացառութիւն չի կազմել:

Խորէն հայր սուրբն իւր խառնուածքի ու բնաւորութեան յատկութեամբ, ըստ ամենայնի, պատկանում էր Պօսաբնակ հոգեւորականների շարքին, ուստի հէնց սկզբից, Թէոդոսիայից գալուն պէս, նա անցնում է նոցա կարգ, որոշելով ընդ միշտ մնալ Պօլսում: Հոգու մեղք է ասել, թէ նա ազգասէր չէր, չէր սիրում իւր ազգային եկեղեցին և փախչում էր հայութեան համար աշխատելու գործից, ոչ. նա ջերմ կերպով սիրում էր իւր հայրենիքը, իւր եկեղեցին, իւր լեզուն ու գրականութիւնը, բայց նորա այդ սէրը մի բոլորովին վերացական, պղատոնական բան էր. նա ոչ մի շոշափելի բանով չէր արտայայտում իւր այդ սէրը. նա բուն գործը, աշխատանքը թողնում էր, կամ, լաւ է ասել, ուզում էր, որ ուրիշներն անեն, իսկ ինքը միայն սիրում էր երգել, դրուատել, արտասուք թափել, սրտառուչ դամբանականներ խօսել, ազգային հանդէսների մասնակցել, գեղեցիկ, ոգևորիչ քարոզներ խօսել, և այլն և այլն: Այս պատճառով էլ ահա նորա գրուածները մեծ մասով վերացական են, մեծ մասով սրտի, զգացմունքի զեղմունքով այն աստիճան յորչուած բանքներ են, որ կարծես, ինքը հեղինակն էլ խեղդոււմ է իւր այդ զեղմունքի մէջ: Բայց ամսոն, այդ բոլորը խօսքեր են, ճիշտ է, գեղեցիկ, սիրուն խօսքեր, բայց

ապարդիւն, աննպատակ և միայն դատարկ խօսքեր: Այդ նորա մանկութեան թեթև ու անտարբեր դաստիարակութեան և վանական կաթողիկ կրթութեան հետեանքն էր: Այդպէս են եղել Մխիթարեաններից շատ շատերը. նոքա իւրեանց ամբողջ կեանքում հայրենիքի անուշով են երգուել, հայրենիքի հողն ու ջուրն երգել ու գովաբանել, բայց իւրեանց մտքով էլ չեն անցկացրել մէկ օր իւրեանց ասածները, գրածները և քարոզածները գործով էլ արդիւնաւորել: Այդպէս են եղել Զախլախեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիւզեանները, Այտրեանները և, ցաւ է ասել, մինչև իսկ Հայոց նահապետ պատկառելի Ալիշանը, որ իւր երկար կեանքի ընթացքում մէկ անգամ էլ չկարողացաւ այցելել, տեսնել իւր այնքան սիրած հայրենիքը և մօտից շօշափել նորա վերքերը: Մկրտիչ Պէշկիթաշեանի սէրն էլ դէպի հայրենիքը բոլորովին վերացական էր, չէ՛ որ նա էլ Մխիթարեանց աշակերտներից էր. Սրբուհի Տիւսաբն էլ այդ շարքին էր պատկանում. վերջապէս, այդ մի մեծ դրպրոց էր, որի գլուխ կանգնած էին Մխիթարեանք, իսկ միւսները նոցա մերձաւոր աշակերտները և հեռաւոր հետևողներն էին:

Ծիշտ է, այդ դպրոցը տուել է մեր գրականութեան բազմաթիւ քանքարաւոր և հայրենասէր հեղինակներ, բայց նոքա բոլորեքեան էլ իւրեանց գրուածներում վերացական հայրենասէրներ են եղել, գործնական կեանքից խուսափող, ախ ու վախով, վիշտ ու հառաշանքով բաւականացող: Մեզ կարող են ասել, թէ ամեն տեղ, ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ էլ եղել է մի այնպիսի ժամանակամիջոց, երբ խօսելու, ոգևորելու կարևորութիւն է եղել միայն, իսկ գործելու համար հողը տակաւին պատրաստ չի եղել. Մխիթարեանց դրպրոցը մեր կեանքում նախապատրաստողի դեր է կատարել: Այո, այդ այդպէս է և լաւ է, եթէ միայն նոցա խօսքերին հետեւէր և գործն ու քարոզածը գործնականապէս արդիւնաւորելու հանգամանքը, բայց դժբաղդաբար երբ խօսելու միջոցն անցել է, երբ հասել է գործելու ժամանակը, նոքա մնացել են դարձեալ նոյն ախ ու վախ քաշողը: Շատ մօտ անցեալում, երբ մեզ

Համար մահուան և կեանքի խնդիր էր վճռուում, երբ շատերը նոյն իսկ Մխիթարեանց հեռաւոր հետեւողներից թողին իւրեանց հառաչանքները և նետուեցին կեանքի գործունէութեան ասպարէզը, Մխիթարեանք իւրեանց մերձաւոր աշակերտներով մնացին և մնում են լոկ հանդիսատես և շարունակում են իւրեանց «երեմիականները»¹⁾։ Արդարութիւնը պահանջում է ասել,

¹⁾ Ուշադրութեան արժանի հանգամանքն այն է՝ որ Մխիթարեանք իւրեանց հայրենակիցներին և հայրենիքին հասած ամենամեծ աղէտների ժամանակ միշտ անտարբեր են մնացել. նորա միշտ ժամանակնիս չար է՝ ասելով, ձայն չեն հանել յօգուտ իւրեանց թշուառ եղբայրակիցների. նոքա իւրեանց տպագրական օրգաններով չեն բողբոջել, չեն պաշտպանել իւրեանց հայրենիքի շահերն Եւրոպայի առաջ, թէև ինքեանք Եւրոպայի սրտում ազդելով և կաթոլիկ լինելով, դուքէ, կարողանային ազդել կաթոլիկ աշխարհի կարծիքների վերայ, Այս մասին տես հանգուցեալ Գ. Արծրունու «Մխիթարեան միաբանութիւնը և Հայերը» խորագրով առաջնորդողը «Մշակի» 1878 թուի 81 համարում։

Ներկայումս մի փոքրիկ փոփոխութիւն է նկատուում Մխիթարեանների գործողութիւնների մէջ. Թէև ջնդղեաննեւորը շարունակում են իւրեանց կորստաբեր առաքելութիւնները, բայց և նոյն ժամանակ Մխիթարեան երիտասարդ սերնդի մէջ կարծես, երևան է դալիս ձգտումն դուրս գալու աւանդական րուսինայից և ծառայելու ընդհանրութեան շահերին. Մխիթարեանները սկսել են հրատարակել «Գեղունի» անունով «Բազմավէպի» պատկերազարդ յաւելուածը, որի վաճառումից գոյացած գումարը յատկացրել են Հայոց որբերի ոգտին առանց կրօնի խորութեան, Հ. Ս. Երեմեանը «Բազմավէպի» ներկայ խմբագիրը, կարծես, աշխատում է Հայոց այդ հնօրեայ ամսագիրը դարձնել հասարակութեան բերան, թարմութիւն ու կենդանութիւն ներշնչել նորա մէջ և ծառայեցնել ազգի շահերին. Մենք ի սրտէ ողջունում ենք Մխիթարեան հայրերի այդ քայլը և ցանկանում ենք նոցա այդ գործունէութեան յարատեւութիւն. ժամանակ է հասկանալու, որ կրօնքը մարդու հոգու, սրտի և համոզմունքի խնդիր է և այս կամ այն դաւադնութեան ճշմարիտ կամ թիւր լինելու դատաւորը մենք մահ-

որ Խորէնն իւր կեանքի վերջին տարիներում շատ էր փոխուել։ Ռուս Տաճկական պատերազմը և դորա ազդեցութեան ներքոյ Տաճկահայոց մէջ առաջ եկած շարժումները, ձգտումները և ազգային հոսանքը նորան ևս ոգևորեցին, նորան ևս տալան։ Ամենքին յայտնի է, թէ նա լինչ մեծ դեր խաղաց վերոյիշեալ պատերազմի վերջանալու և Բերլինի վեհաժողովի ժամանակները։ Թէ գործելով, թէ քարոզելով և թէ գրելով։ Եւ զարմանալին այն է, որ այդպիսի կենդանի գործունէութեան ազդեցութեան ներքոյ նորա խօսքերն էլ, գրածներն էլ արդէն ուրիշ բնաւ որութիւն, ուրիշ գործ էին կրում, ուրիշ համ ու հոտ ունէին։ Բայց դժբաղդաբար արդէն ուշ էր. նա արդէն կազմակերպուել էր, ամրացել էր լիշեալ ուղղութեան մէջ և կարճ ժամանակամիջոցում դժուար էր նորան իսպառ փոխուել, նամանաւանդ որ կարճատեւ ոգևորութեան ժամանակներին էլ լաջորդեց մեր կեանքում հիասթափումն և մի տեսակ ասպտիա։

Խորէն վարդապետը յամառութեամբ մերժում էր այն գաւառների խնդիրքը, որոնք ընտրում և կամենում էին նորան իրանց առաջնորդ տեսնել։ Նորան ընտրում և հրաւիրում է առաջնորդ Իզմիրը, բայց նա նոցա ընտրութիւնը չի ընդունում և եկած հրաւիրակներին քաղաքավարութեամբ ճանապարհ է դնում. նա մերժում է Տիգրանակերտցոց, նոյն նպատակով նորան արած առաջարկութիւնը, իսկ Ռոդոստացոց, որոնք հետեւելով

կանացունքս չենք, այլ Վերին-Բատառըր։ Այն էլ բաւական է, որ մենք կարողանանք պահպանել մեր հայրենական նուիրական աւանդները և չխրամատենք մեր միութեան միակ ցանկը—ազգային եկեղեցին։ Գրկին և կրկին շեշտում ենք, որ հասարակ ժողովուրդը, սգէտ ամբողջ միայն դաւանութեամբ է հասկանում, դաւանութեամբ է ջոկում ազգութիւնները։ Հայադաւան, Հայ-կաթոլիկ, Հայ-բողոքական, Հայ-հոռոմ նոր հասկացողութիւններ են, զարգացած դասից գործածութեան մէջ մշտեցրած. ամբողջ միայն Հայադաւաններին է հայ համարում, իսկ միւսներին—ոչ, այլ կաթոլիկ, ֆռանկ, լեմսէ, ֆառմասոն, և այլն և այլն։

Իզմիրցւոց և Տիգրանակերտցւոց օրինակին, նոյնպէս կամենում են նորան իրանց առաջնորդ ունենալ, այնպիսի պայմաններ է առաջարկում, որ համահաւասար է լինում մերժման: Խորէնին ձեռք չէր տալ թողնել Պօլսը և գաւառներն երթալ, որովհետեւ նա միտք էր դրել կարիւր անելու, հասնելու այն մեծամեծ պաշտօններին և հոգեւորական-նուիրական աստիճաններին, որ միայն կարող էր տալ նորան Հայոց եկեղեցին, իսկ այդ նպատակին կարելի էր միայն հասնել, մնալով մայրաքաղաքում և ամենքի աչքի առաջ գործելով: Դորա համար չէր պակասում նորան ոչ ջանք ու աշխատանք և ոչ գիտութիւն: Նա դորա համար, կարծես, բոլոր պահանջուած յարմարութիւններն ունէր. նա և՛ պերճախօս քարոզիչ էր, և՛ օտար լեզուներ գիտէր, և կրօնական ու արտաքին գիտութիւններին հմուտ էր, և բարձր հոգեւոր պաշտօններին յատուկ դիւանագիտական ներութիւնները գիտէր և, վերջապէս, ամեն մի վարչական տնձի համար հարկաւոր քաղաքավարական կանոններին ծանօթ ու տեղեակ էր: Բայց, զարմանալի բան, նորան այդ չլաջողեց. նա միշտ իւր բոլոր կեանքի ընթացքում աշխատեց վեր բարձրանալ և այնտեղ բարձրութիւնից հրամայել, իշխել, ղեկավարել, բայց միշտ էլ ցած իջաւ, ինչպէս այդ պատահում է ամեն մէկի հետ, որ թեք մակերևութի վերայ է կանգնած լինում, որ իւր ոտքի տակ հաստատուն լինարան ու հող չի ունենում, որ, վերջապէս, աւազով ու խճով ծածկուած սարի վերայ բարձրացող մարդու պէս անդադար վերելակում, բայց և անդադար աւազի ու խճի հետ միասին սահում, վայր է ընկնում և երբէք գաղաթին չի հասնում:

Պօլսում հաստատուելուն պէս, Խորէնը 1864 թուին կարգուեց Բերայի քարոզիչ, բայց մի քանի ժամանակից յետոյ, թաղականների մէջ նորա առթիւ ծագած խռովութիւնների պատճառով ստիպուեց հրաժարուել: 1867 թուին նա Պէշիկթաշի քարոզիչ անուանուեց և դորա հետ միասին նոյն թաղի հպրոցների վերատեսչութեան պաշտօնն ստանձնեց, բայց մի քանի ամսից նա հարկադրուեց և այդ պաշտօնները թողնել, որովհետեւ թաղեց-

ւոց խռովութիւններն այնքան սաստկացան, այնքան սուր բնաւորութիւն ստացան, որ անբաւականները մինչեւ անգամ քարոզչի և վերատեսչի պաշտպան «Մասիս»-ի խմբագրի տան պատուհանների ապակիները կոտրեցին. 1876 թուին հակախրիմեանական կուսակցութեան շնորհիւ և օգնութեամբ կրօնական ժողովի ատենապետ ընտրուեց, բայց այդ պաշտօնն էլ երկար չկարողացաւ վարել, որովհետեւ, ինչպէս հեգնօրէն ասում է հանգուցեալ Պարոնեանը, այնպիսի հակասական վճիռներ արձակեց, որ ամենքին զարմացրեց:

Ինչ էր դորա պատճառը: Դորա պատճառը, մեր կարծիքով, նորա անձի այն երկուորութիւնն էր, որ ամեն մի սուր դիտողի աչքին էր ընկնում: Նորա մէջ կանացի մեղկութիւն կար, նորա բնաւորութեան մէջ մի տեսակ թեթեւութիւն, մի տեսակ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մակերևութականութիւն էր երևում: Նա վերին աստիճանի փառասէր էր, ցուցամոլ էր, և, որ գլխաւորն է, նորա մէջ դոքտ, այդ լատկութիւններն այնքան զարգացած էին, որ չէին կարողանում ծածկուել, թաքնուել նորա արտաքին կեղևի, հոգեւորականութեան լրջութեան, ծանրակշռութեան դիմակի և կրօնաւորի սքեմի տակ: Նա պճնուում, զարդարուում էր, առատութեամբ գործ էր ածում զանազան հոտաւէտ օծանելիքներ և ջրեր, ինչպէս մի պչրոտ կին, նա հասարակութեան մէջ հարուստների սալօններում իրան այնպէս էր պահում, որ, կարծես, նազանք ծախող մեծաշուք օրիորդներից մէկը լինէր և ոչ մի համեստ հայ վարդապետ: Պատմում են, որ Խալիբեան դպրոցում, երբ նա իւր սենեակում իւր արդ ու զարդն էր անում և մօզերի սանրուածքն էր յարդարում, աշակերտներից մէկը միշտ ներկայ էր գտնուում և երկար ու բարակ նորա միջուկի ձարերն էր կարգի բերում: պատմում են նոյնպէս, որ նորա սպիտակեղէնը, վերարկուները և զգեստի միւս մասերը, որ նուրբ կտաւից ու մետաքսեղէնից է եղել կարուած-պատրաստուած, այնքան շատ, այնքան բազմատեսակ է եղել, որ նորա Թէոդոսիայից այնպէս անախնկալ կերպով մեկնելուց յետոյ, արդէն արկղ-արկղ նորա յետևից են ուղարկել: Նորա աշխար-

Հասիրութեան ցանկութիւնները, հակումները, որոնք նորա անձի մեղկութեան հետեանքն էին, նորա մէջ այնքան վառ են եղել, որ չի կարողացել ծածկել նոցա ոչ թէ միայն այն շրջանից, որի մէջ նա միշտ լինում էր, հասարակութիւնից, որի մէջ նա գործում էր, այլ և Հայկազեան և Խալիբեան դպրոցների սաներից, որոնց ուսուցիչն ու դաստիարակն է եղել: Թէոդոսիայում, ինչպէս ասացինք, նա յաճախ գիշերները դպրոցում չէր անցկացնում, որտեղ գտնւում էր նորա բնակարանը, այլ քաղաքում. նա ստէպ ստէպ դպրոցի կառքով զբօսանքի էր դուրս գալիս քաղաքի շրջակայքը զանազան շատ էլ բարի համբաւ չվայելող ընկերութիւնների հետ, և այլն և այլն: Այս բոլորը, ի հարկէ, այնպիսի յատկութիւններ էին, որ չէին կարող չխրտնեցնել և չսառեցնել հասարակութիւնը նորանից, բայց ամենազլխաւորը, որ ստիպում էր ամենքին երես դարձնել նորանից, — այդ այն էր, որ նորա խօսքերի ու գործերի մէջ ամենեւին նմանութիւն չկար: Նա իբրեւ դաստիարակ աշակերտներին յաճախ հայրական խրատներ էր տալիս, բարոյականի դասեր էր կարդում, բայց ինքը նոյն իսկ աշակերտների աչքի առաջ ոչ մէկն էլ իւր ասածներից գործով չէր արդարացնում. նա իբրեւ վարդապետ և եպիսկոպոս յաճախ քարոզում էր եկեղեցիներում և, պէտք է ասել, լաւ էր քարոզում, գրաւիչ կերպով էր խօսում, զգացմունքով էր վարդապետում, բայց կեանքի մէջ իւր անձնական կենդանի օրինակով իւր այդ քարոզները չէր իրագործում:

Խորէնն իւր ամբողջ կեանքում միայն երկու անգամ իւր բնաւորութեան ու խառնուածքին յարմար պաշտօն ստանձնեց և յաջողութեամբ կատարեց: Առաջինը Դէորդ Դ. կաթուղիկոսի ընտրութեան ժամանակն էր, երբ նա 1867 թուին եկեղեցական պատգամաւոր կարգուելով, ուղեկցեց նորընտիր կաթուղիկոսին Ս. Էջմիածին: Այդ ժամանակն էլ հէնց նա երջանկայիշատակ ուսումնասէր կաթուղիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, ճանապարհորդեց նորա հետ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները և վերադարձաւ Պոլիս: Երկրորդը Ռուս-Տաճկական պատերազմի վերջանալու միջոցումն էր, երբ

Նա 1878 թուին ուղարկուեց իբրև ազգային նուիրակ Բերլինի վեհաժողովը և այնտեղից էլ նոյն պատուիրակութեան պաշտօնով այցելեց Պետերբուրգն ու Մոսկովան: Մենք հէնց այդ ժամանակ առիթ ունեցանք նորան տեսնելու: Մի կիւրակի օր էր. լուր էր տարածուել, թէ Խորէն Նարպէյը Պետերբուրգից եկել է Մոսկովա և պիտի պատարագ մատուցանէ եկեղեցում, ուստի և մայրաքաղաքի համարեաւ ամբողջ հայ գաղութը շտապել էր եկեղեցի, լցուել, խռնուել էր եկեղեցու դաւիթն ու ընդարձակ բակը: Ասեղ ձգելու տեղ չկար. պատարագը հանդիսաւոր էր և պատուիրակ սրբազանը եպիսկոպոսական ճոխ զգեստներով պաճուճուած և երկճղի խոյրը գլխին դրած կատարում էր ս. խորհուրդը տաճկահայ հոգևորականներին յատուկ ձևով ու եղանակով: Սեղանի վերայ դրուած էր մի զարդարուն բազկաթոռ, որի վերայ երբեմն բազմում էր եպիսկոպոսը: Պատարագի վերջում սրբազանը մի խորհրդաւոր քարոզ խօսեց, բնաբան ընտրելով «Օն արիք գնասցուք աստի» խօսքերը ⁶⁾:

⁶⁾ Խորէն սրբազանը Մոսկովայում եղած միջոցում, այցելեց եկեղեցիները և Լազարեան ճեմարանը, համուլեց հայ գաղութի երեւելիներին հանգանակութիւն բանալու և նիւթակահնապէս օգնելու Զէյթունցիներին և իրան հանդիսաւոր ճաշ տալու համար հաւաքուած 800 ուսւրի գումարը, փոխանակ ճաշի, խնդրեց յատկացնել Պօլսի ազգային մատենադարանին:

Պ. Գր. Խ-ն Մոսկովայից գրած իւր թղթակցութեան մէջ, որ տպուեց Վշակի 1878 թուի 175 համարում, առաջ բերելով Նար-Բէյի քարոզից մի ընդարձակ հատուած, չգիտենք, ի՞նչ պատճառով չի յիշել նորա քարոզի գլխաւոր բնաբանը, որ հէնց քարոզի գլխաւոր աղն էր կազմում. «Օ՛ն արիք երթիցուք աստի» խօսքերի իմաստը և դորա գործադրութիւնն այդ ժամանակները Տաճկահայոց գործերի գլուխ կանգնած մարդկանց մտածմունքի գլխաւոր առարկան էր. Տես այդ մասին «Պօլսի ազգային ժողովի նիստը», «Ս. Պատրիարքի նախագահութեան ճառը» և յատկապէս Վ. Պատրիարք հօր ատենախօսութիւնը, որոնցից առաջինը տպագրուած է Վշակի 1878 թուի 133 համարում, երկրորդը—141 համարում և երրորդը—159 համարում:

Սէկ մի հոգեւորականի բերանում, որ իւր բոլոր կեանքն անց էր կացրել հայրենիքից դուրս և նոյն իսկ միշտ հրաժարուել էր պաշտօնով մինչև անգամ գաւառներն երթալու, մի փոքր տարօրինակ էր հնչում «Օն արիք գնասցուք աստի՜ խօսքերը հայրենիքից չգաղթելու, հայրենիք վերագառնալու իմաստով, բայց և այնպէս նորա քարոզը մեծ տպաւորութիւն թողեց: Նա ազատ էր խօսում, չէր ծամծամում բառերը, լաւ էր զարգացնում, ամփոփում իւր խօսքի միտքը և կարողանում էր իշխել իւր ունկնդիրների եթէ ոչ մտքի, գոնէ, նոցա սրտի ու երևակայութեան վերայ, այնպէս որ ամեն մի անհատ, որ չէր ճանաչում քարոզչին, որ անծանօթ էր նորա կեանքի հանգամանքներին, կյափշտակուէր նորա խօսքերից: Տպաւորութիւնն այնքան զօրեղ էր, որ պատարագը վերջանալուց յետոյ էլ, դեռ ժողովուրդը չէր ցրուում, այլ խռնուած եկեղեցու բակում, սպասում էր եպիսկոպոսի դուրս գալուն, և, երբոր նա դուրս եկաւ, բոլորեքեան յօժարակամ մերկացրին իւրեանց գլուխները ի պատիւ եպիսկոպոսին: Այդտեղ այդ դէպքում անկասկած ներգործողներ կատարեց, բացի եպիսկոպոսի բարեկիրթ ձևերից ու նորա տուած քարոզի շերմութիւնից, և նորա գիտնականութեան համբաւը, որ ամեն տեղ տարածուած էր, և զխաւորապէս այն գործը, որի անունով նա ճանապարհորդում էր Եւրոպայում և բաղխում հօգօրների դռները: Ո՛ւմ յայտնի չէ, որ 78 թուականը Հայերիս համար յոյսերի, երազների ժամանակ էր, բայց Բիսմարկներն ու Բիկոնսֆիլդները խորտակեցին այդ յոյսերը և պատճառ դարձան այն արեան հեղեղին, որ 95—96 թուականներին ծածկեց Տաճկահայի դժբաղդ հայրենիքը:

Այդ ժամանակներից 11—12 տարի անցնելուց յետոյ, Խորէն եպիսկոպոսը նորից այցելեց Ռուսաստան և պատահեց Ս. Էջմիածնում, Թիֆլիզում և ուրիշ տեղեր: Նորա այդ ժամանակները Ռուսաստան գալու պատճառները մեզ համար անյայտ մնացին. լուրեր էին տարածուած, թէ Նար. պէյն այդ անգամ եկել է ընդ միշտ մնալու Ռուսաստանում, թէ նա պէտք է նշանակուի Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ և այլ ուրիշ շատ այսպիսի

բաներ, բայց դոցանից և ոչ մէկն արդարացաւ, իրագործուեց, և նա նորից վերադարձաւ Պօլիս: Մեր ձեռքին գտնուում է հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի Թիֆլիսից իր Նախիջևանի բարեկամներից մէկին գրած նամակներից մէկը, որի մէջ մենք տեղեկութիւն ենք գտնում և Խորէնի մասին, որին հանգուցեալ բանաստեղծը պատահել էր 1890 թուի օգոստոսին Թիֆլիսում: «Տեսնուեցայ, գրում է նա այդ նամակում, Խորէն Նարպէյի հետ: Ուրիշ անգամ կպատմեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ հաղորդած տեղեկութիւնները» ¹⁾:

¹⁾ Աւելորդ և անշահեկան չենք համարում դնել այստեղ հանգուցեալ բանաստեղծի այդ նամակն ամբողջութեամբ, բացի մի փոքրիկ հատուածից, որի տպագրութիւնը ներկայումս դեռ անժամանակ ենք համարում: «Օգոստոսի 6-ին (1890 թ.) երեկոյեան ժամը 6-ին հասայ Թիֆլիս բաւականին թուլացած ճանապարհի ցրտերից (սարերի վրայ), աթիւններից (հովիտներում) և խղճուկ փոշից (ճանապարհի վրայ): Քոյրս Սոփիան և նորա երգչուհի դուստրը Մարգարինան ինձանից մէկ օր առաջ հասել էին Թիֆլիս և իջել էին նոյն իսկ հիւրանոցում (Свѣтлыя номера), ուր որ ես սովորութիւն ունիմ միշտ իջնելու: Այն երեկոյ բաւական դուարթ և ուրախ անցուցի, վասն զի շրջապատած էի իմ արեւակիցներով, որոնց իմ այստեղ գալը ոգևորեց և սիրտ տուաւ: Հետեւեալ օրը (7-ին) ինչ ասես մարդիկ եկան, ես ևս դնացի մէկ-երկու տեղ, Թիֆլիզը ամբողջը տեղափոխուած է կօճօւ (մեծաւ մասամբ), Պօրթօմ (նշանաւոր քանապուղ) և Մանգլիս և այլ զով տեղեր—մասամբ իւրի: Թիֆլիզի աթիւնը մերերի հետ համեմատութիւն չունին. մերերը բարեխառնուած են բաւիներով. իսկ Թիֆլիսում տաք օրերը օդը միշտ անշարժ է, ճրագի բոցը (գիշերները) անգամ չի տատանում: Տեսնուեցայ Խորէն Նարպէյի հետ (ուրիշ անգամ կպատմեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ հաղորդած տեղեկութիւնները): Յետոյ մտայ Մամբրէ Ս. սենեակը (սոքա երկուսն էլ կենում են առաջնորդաբանում), Վերջինը կուգէր Կիւրեղի անունը տալու. ես սարսափեի ըիթ ու պոռնոգ արի. մարդու խօսքը պաղեցաւ բերանում և բոլոր մնացած ժամանակը ակնածութեամբ էր խօսում:

Իւր կեանքի վերջին տասնեակը Խորէն եպիսկոպոսը համեմատաբար խաղաղութեամբ անցկացրեց: Նորա անունն այդ ժամանակները շատ էլ չէր լսուած. նա քաջուած կեանք էր վարում, աշխատում էր հրապարակում շատ չերևել, շատ աչքի չընկնել, Պօլսի պարբերականներն էլ, կարծես, ուզում էին նորան հանգիստ թողնել, այնպէս չէին քաջքշում նորա անունը, ինչպէս առաջ: Երբեմն միայն Պօլսից գրած թղթակցութիւնների մէջ պատահում էին ակնարկութիւններ հանգուցեալի ալս կամ ալն արածի մասին, ալս կամ ալն քարոզի, դամբանականի առթիւ: Խորէնն այդ ժամանակները քարոզչի պաշտօն էր կատարում Բէշիկթաշսւմ, նախագահում էր զանազան հանդէսները, մասնակցում էր հայ մեծատուն, վսեմաշուք, վսեմափայլ հանգուցեալների յուզարկաւորութեան, դամբանականներ էր խօ-

Վերջինից ինչ ասես միութարական բաներ իմացայ. ի միջի պլոց և այս, որ մեր Ա. դպրոցը չի ընկնում ծխականների բաթեկորայի տակ: Սուրբ Աթոռում ինձ սպասում են և այլն: Ճաշերէ բացէ ի բաց հրաժարուեցայ. ես տեղով գիտեմ, որ հէնց կուշտաբուր ուտեմ ու 2—3 գաւաթ խմեմ, հէնց տեղն ի տեղ շնչասպառ պիտի ընկնեմ մեռնեմ: Սյս նամակը աւարտած չաւարտած պիտի կօծու չուեմ, որ Թիֆլիզէն 2¹/₂ ժամուայ ճանապարհ է. Բրոջս դստեր քօցէութները, կարծում եմ, իմ ճանապարհորդութիւնս պիտի ծանրացնէ. իսկ անտէր թողնել այդ որբերին սաստիկ խղճահարում եմ:—Արդրումի կոտորածը՝ այստեղ հասած չէ. ճանապարհին կորել է. Խնդրեմ Պապասինեանէն կամ Չիլինկիրեանէն առնուս և կայծակի արագութեամբ ուղարկես: Սյժմ պիտի երթամ, ինչպէս վերը ասացի, կօծու իսկ յետոյ Ելիսավեթապօլ (Թեմուրեանին), Պաքու և այլն: Էջմիածին կմայ ամենավերջը: Սյդ մտնում է իմ հաշուի մէջ: Ա. անունը այստեղ ոչ որին յայտնի չէ. իսկ եթէ յայտնի է՝ այն էլ չատանայի օջէն: Մի բանի բարեպաշտներ նորա համար կողկողազին ПАМЯДЪА խնդրում են ինձանից, ասելով որ «Թող որդւմեկին մի կտոր հաց ուտէ»: Ես ոչ որի չի սպառնացայ ոչ վրէժ և ոչ խոստացայ գութ. մեռելային լուծիւն պահեցի և ամեն հարց թողի անպատասխան: Շտապում եմ, ձիերը եկել սպասում են:

սում, ճառեր արտասանում, յօդուածներ էր գրում այս կամ այն լրագրում, և այլն և այլն: Սակայն նորա կեանքի այդ համեմատական խաղաղութիւնը նմանում էր այն անհանգիստ անդորրութեան, որ սովորաբար տեղի է ունենում բնութեան մէջ խռովայիջ ալէկոծութիւններէց առաջ: Նորա կեանքում այդ խաղաղութեան օրերին պատրաստում էր մի ահռելի փոթորիկ, որ պիտի բարձրանար, մրրկէր նորա կեանքի և գործունէութեան հորիզոնը և չարաչար խորտակէր նորան իւր զօրաւոր հարուածների տակ:

Ժամանակները չար էին, կացութիւնը դժուար. մօտենում էին 95—96 թուականների ահռելի օրերը, հանգամանքներն որոշ կերպով և ուղղութեամբ փրկութեւիք փոթորկի նշաններ էին ցոյց տալիս: Պէտք էր զգոյշ լինել, շատ զգոյշ: Բայց Խորէն եպիսկոպոսն այդ զգուշութիւնը չուներ. մի անզգոյշ թղթակցութիւն արտասահմանի լրագրներից մէկում, որի մէջ քննադատում էր Թուրքիոյ և նոյն իսկ փագիշահի պալատական կարգերը, և ահա սպասեւիք փոթորիկը փրթեց: Պատրիարքը Աշրկեանը խստութեամբ վարուեց. նա զրկեց Խորէնին բոլոր պաշտօններից, բանադրեց նորան և պատուաւոր բանտարկութեան ենթարկեց, թէև մեղաւորն արդէն մեղալական տալով, քաւել էր իւր յանցանքը նորա առաջ, որի առաջ նա մեղանչել էր: Եւ զարմանալին այն է, որ այս դէպքում հայ պատրիարք Աշրկեանն աւելի խիստ, գտնուեց, քան թէ նոյն իսկ թուրք վեհապետը ⁸⁾:

⁸⁾ Խորէնի արտասահմանի լրագրներին թղթակցելու շարժառիթը պէտք է որոնել այն նիւթական միջոցների սղութեան մէջ, որից այդ ժամանակները նա նեղուում է եղել. Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Բէշիկթաշի բարոյցութեան պաշտօնը շատ բան չէր տալիս նորան, որովհետև հաստատ ոռճիկ չկար, այլ միայն պատահական եկամուտներ, որ նա ստանում էր այս կամ այն մեծատան ընտանիքի մէջ կատարուող կրօնական ծիսակատարութիւններին մասնակցելուց: Հասկանալի է, որ Խորէնի պէս մարդուն, որ սովոր էր լաւ ապրել, այդ եր-

Այս ողբերգութեամբ վախճան է դրուում Խորէնի ոչ միայն գործունէութեան, այլ և նոյն իսկ նորա կեանքին: Ճիշտ է, դորանից յետոյ էլ նա մի քանի ամիս

բեմական եկամուտները բաւականութիւն չէին տալիս, ուստի և նա աշխատում էր իւր նիւթականի պակասը լրացնել կողմնակի եկամուտներով: Նորա հայկական գրական վաստակները և հայ լրագրներին աշխատակցելը, յայտնի բան է, նորան ոչ մի շահ չէին տալիս, մնում էր նորան աշխատակցել արտասահմանի լրագրներին, որոնք և լիտկատար կերպով վաճառուում էին նորա աշխատանքը: Դորա համար նա ունէր ամեն յարմարութիւն և՛ լեզուների գիտութիւն, և՛ հետաքրքրական նիւթի առատութիւն, որովհետեւ ծանօթ էր մայրաքաղաքի բոլոր ավդեցիկ շրջաններին և նոյն իսկ պալատում ունէր շատ ծանօթներ ու բարեկամներ, որոնք առատ և հետաքրքրական նիւթ էին հաղորդում նորան արքունիքի ներքին կեանքից և կառավարչական շրջաններից: Ահա՛ այդ տեսակ թղթակցութիւններից մէկն է լինում, որ բռնուում է և պատճառ է լինում նորա՝ անկման: Պատմում են, որ առաջին նուազ Խորէնն աշխատում է արդարանալ Սուլթանի առաջ, ուրանալով ու չընդունելով յօդուածի իւր զբաժը լինելը, բայց երբոր ցոյց են տալիս նորան յօդուածի բնագիրը՝ նորա խական ստորագրութեամբ, նա ստիպուած է լինում խոստովանել ճշմարտութիւնը և ներումն է խնդրում վեհապետից: Սուլթանը, որ մասնաւոր համակրութիւն է տածում եղել դէպի Խորէնը, ներում է նորան, ասելով. «Ես ներեցի, Աստուած թող դատէ»: Դատաւորի դերը, սակայն, չգիտենք, ի՞նչ իրաւունքով, իւր վերայ է առնում Աշըկեան պատրիարքը, որ իւր «Տաշակաւոր կոնդակով» գրկում է նորան բոլոր պաշտօններից և մինչև իսկ եկեղեցու մէջ հրապարակով աղօթելու ու պատարագելու իրաւունքից: Չի կարելի առանց զայրոյթի յիշել Աշըկեանի բռնած դիրքը Խորէնի վերաբերութեամբ և այն ժամանակ, երբ բարոյապէս և նիւթականապէս ընկճուած արքեպիսկոպոսը վճռում է պատրիարքից ներումն խնդրելու, խոստովանելով իւր կատարած յանցանքի ծանրութիւնը: Ասում են, որ Խորէնն իմաց է տալիս, թէ կամենում է այդ նպատակով ներկայանալ պատրիարքին, բայց Աշըկեանը չի ուզում առանձին ընդունել նորան և ստիպում է նորան գալ խառն ժողովը և իւր ասելիքն այդտեղ ամենքի առաջ ասել

դեռ ապրում է, բայց նորա այդ կարճատև կեանքն ինքն ըստ ինքեան արգէն մի կենդանի մահ է լինում: Միախնդրեան դատապարտուած, աշխարհից կտրուած, ամենքից մոռացուած, շրջապատուած լրտեսների մի ամբողջ ոճմակով, ապրում էր նա Բանկալթիում իւր քրոջ տանը: և կարելի է ասել, կամաց-կամաց, օրէցօր մեռնում էր: Հետզհետէ փլատակում էին նորա յոյսերը, բաղձանքները և դորա հետ միասին կազմալուծւում, քայքայւում էր և նորա ֆիզիքական կարողութիւնը: Անկումն շատ անակնկալ էր և նա չկարողացաւ դիմանալ նորա հարուածներին: Նա շատ էր սիրում աշխարհը, որ կարողանար երկար ժամանակ նո-

ւորէնը կատարում է նորա և այդ ցանկութիւնը և խառն ժողովում ամենքի առաջ ներկայանում է նորան և աղաչում, խնդրում ներումն շնորհել իրան, բաւական համարելով իւր կրած բարոյական և նիւթական տանջանքը: «Գթացէ՛ք, սրբադան հայր, աւելացնում է նա, անօթի եմ...» «Լիմ անապատ գնա՛, Պտուշ անապատ գնա՛, պատասխանում է պատրիարքը:—Սըրբազան հայր, կը պաղատեմ, անապատ չեմ կրնարերթալ...» Եւ պատրիարքը կատաղութեամբ հրամայում է վռնդել նորան, որ և ճշտութեամբ կատարում են պատրիարքարանի բարապանները:

Ձենք կարող ասել, թէ ո՛րքան ճիշտ է, բայց մենք լսել ենք, որ Խորէնի եղբայր իշխան Գուրգոն Լուսինեանը իւր ժամանակին բողոքել է երջանկայիշատակ Մակար կաթողիկոսին Աշրկեանի գործողութիւնների մասին: Եւ ճշմարիտ, ի՞նչպէս և ի՞նչ իրաւունքով Աշրկեան պատրիարքը ինքը միայն արքեպիսկոպոս լինելով գործ է դնում մի ուրիշ արքեպիսկոպոսի վերաբերմամբ այնպիսի ֆունկցիաներ, որ ինքը չէր կարող ունենալ: Նա իրեւ պատրիարք միայն իւր վարչական իրաւունքներով բարձր էր միւս բարձրաստիճան հոգեւորականներից, ուստի և նա կարող էր զրկել Խորէնին միայն նորա ունեցած զանազան վարչական պաշտօններից, բայց որ նա զուտ կրօնական ին լին վերաբերեալ իրաւունքներ էլ բանեցնէր—զրկէր հրապարակով աղօթելու և մինչև իսկ պատարագելու իրաւունքից, այդ նորա իշխանութիւնից վեր էր: Այդ միայն և միայն ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւունքն է:

*) Համակրելով Նարբէյի գործունէութեան՝ կարծում ենք, որ առ այժմ շատ վաղաժամ է այդ աստիճան դատապարտել Պատր. Աշրկեանին, ԽՄԲ.

ընդ անջատուած ապրել. նա խիստ փառասէր ու պատուասէր էր, որ կարող լինէր երկար ժամանակ փառազուրկ մնալ. միակ ելքը մահն էր և նա շուտով հասաւ և ազատեց, հանեց նորան անելանելի գրութիւնից:

Հանգուցեալն ինքն էլ զգացել է, որ օրէցօր մօտենում է գերեզմանին, ինքն էլ մարգարէաբար գուշակել է, որ իւր օրհասը հեռու չէ: Դորան ապացոյց կարող է լինել «Հիւանդին մրմունջը»⁹⁾ խորագիր կրող ոտանաւորը, որ նա այդ ժամանակները գրել է Յակովբ Գուրգէնի խնդիրքով և որ նորա վերջին գրուածքն է: Դորա մէջ նա նկարագրելով գարնան վերջնալը, ամառուայ շոգ օրերի ժամանելը, խորշակից գարնան ծաղիկների՝ մանուշակի, վարդի ու շուշանի թառամելը, աշնան մօտենալը և ծաղիկների իւրեանց բոլոր կորցնելը և համեմատելով այդ բոլորը իւր կեանքի հետ, հարցնում է թուչնիկին, թէ ահա մօտեցաւ աշունը, իսկ երբ որ հասնի ձմեռը, նա իրան արդեօք կենդանի կգտնի: Եւ հ. սկանալով, որ այդ չի կարող լինել, թէ և նա կուգէր մի անգամ էլ անցկացնել ձմեռը և Ապրիլը տեսնել, նա իսկոյն և եթ աւելացնում է, թէ սիրուն թուչնիկն երբ գարնանը գայ, մարդիկ արդէն իւր տապաւնն էլ մոռացած կլինեն: Բայց արժէ կարդալ ամբողջ ոտանաւորը, որ մի կողմից մեզ լիակատար գաղափար է տալիս հանգուցեալի վերջին մտածմունքների մասին, միւս կողմից էլ իւր մէջ պարունակած զգացմունքի տաքութեամբ ու թարմութեամբ, գրութեան ձևի համեմատաբար անարուեստ պարզութեամբ, բանաստեղծական պատկերների ու նմանութիւնների գեղեցկութեամբ մի ամենաընտիր նմուշ կարելի է համարել նորա աշխարհաբանով գրուած ոտանաւորների:

⁹⁾ «Հիւանդին մրմունջը» ոտանաւորը, որ Խորէնը գրել է Յակովբ Գուրգէնի «Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան» գրքի երկրորդ հատորի համար, յիշեցնում է մեզ Millevoye-ի (1782—1816) «La chute des feuilles» ոտանաւորը, որ թարգմանուած է և հայերէն, Տես այդ մասին և առհասարակ Խորէնի երկասիրութիւնների մասին ՎՍ. Խորէն Արքեպիսկոպոս Նալպէյ, յօդուածը, որ տպագրուած է «Արաբ» հանդիսի 1893 թուի Բ. գրքում:

Գարնանալին սիւք ցօղաթե
Ահա վերջին տուաւ բարեւ.
Ջերոտ աւուրց հասաւ խորշակ,
Թառամեցոյց խեղճ մանիշակ.
Վարդ և շուշանն լուսաթուր
Ահա զանոյշ կորուսին բոյր,
Եւ իմ աչքեր արտասուագին
Հետզհետէ կը նըւաղին....

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն.

Երբ հասնի ձմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Ո՛հ, ալ չունի սիրտս ո՛չ մի յոյս,
Մարի ճըրագ թըշուառ հոգւոյս,
Եւ տերևոց մէն մ'ի թօթափ
Կարծեմ աւուրց իմ պակսի չափ.
Իմ կարճ կենաց մէն մի վայրկեան
Քալլ մ'ալ վարէ զիս ի տապան....
Կըղձամ նորէն տեսնել զԱպրիլ,
Բայց, ո՛հ, կուզեմ ես դեռ ապրիլ.

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն.

Երբ հասնի ձմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Երբ նորաբոյս գարուն զուարթ
Գայ ի ճակատ պըսակազարդ,
Պիտի կըրկնես դու հըրճուագին
Ըզճըռուողիւն քո զառաջին.
Պիտի տեսնես բլուրն ու անտառ
Եւ ոստոստես ծառէ ի ծառ.
Բայց ես տի ո՛չ տեսնեմ, աւաղ;
Ո՛չ վարդ, առուակ և ոչ քո խաղ....

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն.

Երբ հասնի ձմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Սիրուն Թռչնիկ, քիչ օրէն, ա՛հ,
Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ....

Վերջին անգամ քո դալլալիկ
 Ես կը լըսեմ մելամաղձիկ...
 Գուցէ քընած հողոյս վերեւ
 Ուրուր ազնաւ սաւառնեն թեւ.
 Լըսուին բուին գուցէ եղերք,
 Այլ սըրտառուչ, ահ, ոչ քո երգ...:
 Թըռչնիկ իմ սիրուն,
 Երբ գաս ի գարուն,
 Մարդիկ զիս մոռնան...
 Յիշէ՛ գիմ տապան:

Խորէնի գուշակութիւնն արդարացաւ. նա ոչ թէ միայն չհասաւ գարնան և չկարողացաւ նորից տեսնել Ապրիլը, ինչպէս ցանկանում էր, այլ ձմեռուան էլ չհասաւ. նա մեռաւ 1892 թուի աշնանը և թաղուեցաւ Երզնի գերեզմանոցում:

Հանգուցետլի յուղարկաւորութիւնը համեմատաբար շատ անշուք է լինում: Ականատեսներից մենք լսել ենք, որ կողմնակի դիտումներ չճանաչող և միայն զգացմունքով ղեկավարուող հասարակ ժողովուրդն է գլխաւորապէս խռնուած գնացել նորա դազաղի յետևից և շուք տուել թաղման տխուր հանգիսին: Իսկ նորա բազմաթիւ բարեկամներից, որոնց հետ նա այնքան տարի հաց էր կերել, հալ վսեմաշուքներից, էֆենդիներից, որոնց սալօնների զարդն էր եղել նա երկար ժամանակ, ազգային հաստատութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնց հետ նա գործել էր նոյն ասպարիզում, բարձր եկեղեցական դասից, որոնց հետ նա իբրեւ հոգևոր եղբայր միշտ լարաբերութեան մէջ էր եղել, նորա բազմաթիւ աշակերտներից քչերը, շատ քչերն են գտնուել, որ հոգու այնքան արիութիւն են ունեցել, որ մի կողմ թողնելով բոլոր կողմնակի դիտումները, մասնակցել են յուղարկաւորութեան և այդպիսով իւրեանց բարոյական պարտքն են հատուցել հանգուցետլի իշխատակին: Պատմում են, որ դոքա, այդ քչերն էլ, որ համարձակութիւն են ունեցել ուղեկցելու հանգուցետլին մինչև գերեզմանոցը, այնպէս են պահում եղել իրանց, որ կարծես, ուղղում են եղել, թաքնուել, պահուել, որ ոչ ոք նոցա չտեսնէ ու չիմանայ, որ նոքա ընդհանուր

Հոսանքին հակառակ են գնացել: Այդ դէպքում, ի հարկէ, ոչ պակաս դեր են խաղացել և ժամանակի ու տեղի քաղաքական հանգամանքները, չէ՞ որ ով որ մասնակցէր կամ մի որ և իցէ բանով իւր համակրութիւնը ցոյց տար հանգուցեալին, կարող էր անբարեմիտ համարուել թիւրք կառավարութեան առաջ ¹⁰⁾:

Ո՛հ, Աստուած մի արասցէ, որ մեր մէջ մէկն իւր բարձրութիւնից վայր ընկնի — հարստականն աղքատանալ, բարոյական համարուածը մի որ է բանում անբարոյական նկատուի, պատիւ ու յարգանք վախճողը մի որ և իցէ սխալ քայլով յանկարծ զրկուի պատուից ու յարգանքից: Ամենքը, ամենքը, մինչև անգամ և նոքա, որոնք ընկածի ոտքին չարժեն, այդ ժամանակ գլուխ կբարձրացնեն, կաշխատեն ինքեանք էլ աքացի տալ, ցեխի մէջ թաթախել, հողին հաւասարեցնել: Հաւանական է, որ հէնց այդպիսիներին է ի նկատի ունեցել իւր վերոյիշեալ մահագուշակ բանաստեղծութեան մէջ հանգուցեալը, երբ ասել է թռչնիկին.

Սիրուն թռչնիկ, քիչ օրէն, ահ,

Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ...

Վերջին անգամ քո դալլալիկ

Ես կը լըսեմ մեղամաղձիկ...

Գուցէ քընած հողոյս վերեւ

¹⁰⁾ Նար-բէյի դազադի վերայ չի դրուում ոչ մի պակ, չի կարդացուում ոչ մի դամբանական, մինչև իսկ նորա մահուն և յուղարկաւորութեան ժամանակի մասին ծանուցում ևս չի լինում լրագրներում, այնպէս որ ժողովրդի մեծ մասն այդ բոլորն իմանում է միայն այն ժամանակ, երբ ամեն բան վերջացած է լինում և երբ Հիշլիի գերեզմանոցի մի աննշան անկիւնում հասարակ փայտէ խաչով մի նոր թումբ էլ է աւելացած լինում: Յուղարկաւորութեան մասնակցում են գլխաւորապէս Բերայի թաղեցիք, որոնց մատուտում հանգուցեալն իրաւունք էր ստացել մասնաւոր կերպով աղօթելու իւր ընկած օրերում: Խորէնի անկման, դատապարտութեան և մահուն մասին տես ՎՄՏ Տ. Խորէն Նար-պէյ արքեպիսկոպոսի խորագրով թղթակցութիւնը Պօլսից, որ տպուեց «Արաբա»-ի 1892 թուի երկրորդ գրքում:

Ուրուր լազուաւ սաւառնեն թեւ.

Լըսուին բուին գուցէ եղերք,

Այլ սըրտառուչ, անհ, ոչ քս երգ....:

Նա, որ իւր այդ ընկած օրերին լաւ էր տեսնում պատրիարքի և միւսների—Ուրուրների, ազաւանների և բուերի դէպի ինքը բռնած գիրքը, հաւանական է, որ հեշտութեամբ էլ կարողանար գուշակել և նոցա բռնելէք գիրքը և վերաբերումը դէպի իւր լիշտակը և իւր մահից յետոյ ¹¹⁾:

Գլուխ Գ.

Մենք ասացինք, որ Խորէն Գալֆայեանն իւր գրական կեանքի բոլոր ընթացքում Վիկտոր Հիւգօյի և գըլխաւորապէս Լամարտինի հետևողը և խոնարհ աշակերտն եղաւ։ Այդ, ո՞վ էր Լամարտինը, ի՞նչ ուղղութեան էր հետևում և ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ նա իւր հայ աշակերտի վերայ։

¹¹⁾ Գրելով այս կենսագրական ակնարկը, մենք յաւակնութիւն չենք ունեցել ներկայացնելու Խորէն Գալֆայեանի կեանքի ամբողջ պատկերն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ։ Այդ ոչ մեր նպատակն է եղել, ոչ էլ դորա համար մենք մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք հարկաւոր նիւթերը։ Մենք միայն կամեցել ենք դորանով մէջ բերած լինել հանգուցեալի կեանքի գլխաւոր կէտերն իբրեւ բացատրական կամ օժանդակ հանգամանք, որովհետեւ առանց դորան նորա հասարակական և գրական գործունէութիւնից շատ բան անհասկանալի կմնար մեր ընթերցողների համար։ Այդ համառօտ կենսագրական ակնարկը կազմելու համար, մենք ի միջի պլոց, օգտուել ենք, նախ, «Ծաւելուած ի վերադարձն. վերադարձ և չորրորդին» Տ.—Խորենայ Խ. Գալֆայեան քերթող վարդապետի. Փարիզ 1858 թ.՝ գըրքոյից, երկրորդ, «Արք-եպիսկոպոս Խորէն Նար-բէյ Հայոց պատգամաւոր Պետերբուրգում» կենսագրական յօդուածից, որ տպագրուեց «Մշակ լրագրի 1878 թուի 92 և 93 համարներում, թարգմանուելով «Тифлис. вѣстник»-ից, և, երրորդ, «Խորէն Արք-եպիսկոպոս Նար-բէյ» յօդուածից, որ տպուեց «Արձագանք» լրագրի 1893 թուի 6 համարում, թարգմանուելով «Echo Contemporain»-ից։

Ալֆոնս Մարի-Լուի-Դէ Լամարտինը Ֆրանսիայի բեղմնաւոր հեղինակներից և աշխարհահռչակ բանաստեղծներից մէկն էր։ Նա ծնուել էր 1790 թուի Դեկտեմբերի 21-ին Մակոնում։ Նորա ընտանիքը թէև իշխանական ծագումն չունէր, բայց Ֆրանսիայի պատուաւոր, հին, հարուստ տոհմերից մէկն էր։ Նորա պապը 1789 թուին բնակութիւն էր հաստատել Մակոնում, ձեռք էր բերել բազմաթիւ կալուածներ և փարթամ կեանք էր սկսել վարել, շրջապատելով իւր ընտանիքը իշխանական տոհմերին վայել կեանքի յարմարութիւններով, խնամքով ու հոգացողութեամբ։ Երեք որդի ու երեք աղջիկ է ունեցել նա։ Աղջիկները մտել են կուսանոց, որդիներից անդրանիկը չի ամուսնացել, երկրորդը հոգևոր կոչման է նուիրել իրան, մնացել է կրտսերը, մեր բանաստեղծի հայրը, որ ամուսնացել է Օրլեանի արքայազնի տան և կալուածքի կառավարչի դստեր օրիորդ Ալիսա Դերուայի հետ։ Մեծ-յեղափոխութիւնն ուրիշ շատ ազնուական ընտանիքների հետ միասին հաւուածել է և այդ ընտանիքը, բանտարկութեան ենթարկելով նորա բոլոր անդամներին, բացի բանաստեղծի մօրից և ապագայ բանաստեղծից, որ այն ժամանակը փոքրիկ, օրօրոցի երեխայ է եղել։ Թէպէտ այդ բանտարկութիւնն երկարատև չի եղել, որովհետև նշանաւոր Բոբեսպիերի անկումը շուտով ազատել է բանտարկեալներին կապանքներից և վերադարձրել է նոցա իւրեանց տոհմական յարկի տակ, բայց դորանից յետոյ բանաստեղծի պապը և տատը շատ չեն ապրել։ Նոքա դորանից մի քանի տարի յետոյ մեռել են, թողնելով իւրեանց զաւակներին ահագին կարողութիւն։ Կալուածները բաժանուել են ժառանգների մէջ և բանաստեղծի հօրն ընկել է Միլի կալուածքը, որի վերայ նորա հայրը ժամանակի ընթացքում աւելացրել է և մօտը գտնուած Saint-Point կալուածքը, որտեղ և Լամարտինը քաջուած ապրում է եղել իւր ծերութեան ու ընկած ժամանակները, որտեղ և նա 1869 թուի Փետրուարի 28-ին մեռել ու թաղուել է։

Փոքրիկ Լամարտինը, որ անդրանիկը և միակ արու զաւակն է եղել իւր ծնողների, իւր մանկութեան օրերն

անցնում է իւր հայրենի յարկի տակ, շրջապատուած իւր վերին աստիճանի բարոյական նուրբ զգացմունքներով օժտուած մօր խնամքով ու հոգատարութեամբ և խաղսլով իւր հինգ քույրերի հետ: Տաս տարեկան հասակում նորան հօրեղբայրների ցանկութեամբ տալիս են Լիոնի պանսիօններէց մէկը, յետոյ հանելով այնտեղից, ուղարկում են Բէլլէի կոլեժը, որ հիմնել էին ճիզուկտները և որոնք ստիպում էին իւրեանց աշակերտներին և բոլոր շրջապատողներին կոչել իրանց «Հաւատքի հայրեր»: Այդտեղ նա մնում է չորս տարի և 17 տարեկան հասակում յաջողութեամբ աւարտելով իւր փոքրածաւալ ուսման ընթացքը, վերադառնում է տուն, չիմանալով, թէ կեանքի ո՞ր ասպարէզն ընտրէ, ինչ գործի նուիրէ իրան, ինչով զբաղուի: Նորա հօրեղբայրները, որոնց պատկանում էր տոհմական կարողութեան մեծ մասը և որ, ի հարկէ, իւրեանց մահից յետոյ պէտք է այդ բոլորը թողնէին նորան և այդ պատճառով էլ հէնց իրանց իրաւունք էին համարում խառնուելու նորա ուսման գործին և ղեկավարելու նորա առաջին քայլերը կեանքում, արգելում են նորան ծառայութեան մտնել և ծառայել բռնապարտին. նոքա այն աւանդապահ արքայականներից էին, որոնք ամբողջ հինգ տարի սպասում, չէին կորցնում իւրեանց յոյսերը, որ շուտով կանցնեն յեղափոխութեան ժամանակները և նորից կվերահաստատուեն նախկին կարգերը:

Ամբողջ չորս տարի նա մնում է անգործ Մակոնում և Միլիում և այդ բոլոր ժամանակը նա նուիրում է ընթերցանութեան, որով և նա կամենում է լրացնել մի կողմից իւր ուսման պակասը, միւս կողմից էլ լցնել իւր պարապ ժամանակը: Նա թէև կարգում է անկարգ, անսխտեմ, ինչ որ ընկնում է ձեռքը, բայց արդէն այդ ժամանակները հէնց նորա կարգացած այդ գրքերի ազդեցութեան ներքոյ որոշում է նորա ուղղութիւնը, պարզում են նորա հակումները, նորա ճաշակը և գրում է նորա ապագայ գրական ստեղծագործութեան հիմնաքարը: Կրօնական գրքերից նա կարգում է Աստուածաշունչը, հին դասական հեղինակներից Վիրգիլիոսը, Օվրատիոսը, Տիբուլլոսը, Պրոկերպիոսը, նոր

հեղինակներեց. Օսսիանը, Արիոստոն և Տասսոն, Ֆրանսիական հեղինակներեց. Մոլիերը, Բուալոն և մանաւանդ Վոլտերը, Ժան Ժակ-Րուսսոն, Ստալը, Շատոբրիանը, միով բանիւ այն բոլոր հեղինակները, որոնք ծԼ դարի մտաւոր կեանքի պարագլուխներն էին և որոնց մտքի համագումար ոյժով առաջ էր եկել և յեղափոխութիւնը: Բաղդաւոր աստղի տակ էր ծնուել Լամարտինը. բարեկեցիկ ընտանիք, որ անկարօտ կերպով, կարելի է ասել, շքեղութեամբ և աւելիքով լրացնում էր նորա կեանքի բոլոր պէտքերը, սիրող, նուրբ զգացմունքներով, զարգացած, կիրթ ճաշակով մայր, որ տուել էր իւր որդուն իւր այդ ներքին բոլոր յատկութիւնները, և, որ գլխաւորն է, բարեպատեհ հարագլուխ, յաջող ժամանակներ — ահա այն գործօն ոյժերը, որոնք յառաջ են բերում ստեղծագործող Լամարտինին:

Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան և դորան անմիջապէս յաջորդող տարիներն էին: Եւրոպայում ապրող մարդկութեան գոյութեան և կեանքի ու կեցութեան գլխաւոր արգելաւիթ պայմանները, որոնք մինչև այդ ժամանակները արգելք էին լինում յառաջադիմութեան և կապում, կաշկանդում էին մարդկութեան ձեռքերը, քանդուել, փլատակուել, վերանորոգուել և յեղաշրջուել էին դէպի լաւը: Քաղաքական բռնութեան, իշխանութեան կամայականութեան տեղ բռնել էր ազատութիւնը, կրօնական խաւարամտութեան, պապական բռնակալութեան փոխարինել էր մտքի, խղճի և համոզմունքի համարձակ արտայայտութիւնը, տոհմական ազնուականութեան նիւթական և բարոյական տիրապետութիւնը տեղի էր տուել բուն ժողովրդի աշխատանքի, բնական կարողութիւնների և մտաւոր ընդունակութիւնների առաջ, իսկ այդ բոլորը միասին յառաջ էին բերել մտաւոր յառաջադիմութիւն, լուսաւորութիւն ամենաընդարձակ հոսանքներով, մի խօսքով ամուր հիմք էր բռնել և սկսել ծաղկել, բարգաւաճել ու յառաջ գնալ այն ևրոպական քաղաքակրթութիւնը, այն ևրոպական կուլտուրան, որ այժմ ընդհանրութեան է պատկանում, որով այժմ պարծենում է բոլոր մարդկութիւնը:

Փրանսիական այդ մեծ լեղափոխութիւնը թէև սկսուելով Փրանսիայում, սահմանափակուած չէր մնացել միայն Փրանսիայում, թէև այդ մեծ շարժման հոսանքները դուրս գալով Փրանսիայի սահմաններից զանազան շառաւիղներով տարածուել էին Եւրոպայի զանազան կողմերը և ամեն տեղ սփռել իւրեանց ազդեցութիւնը, բայց բնականապէս նա ամենամեծ զարկը և ցնցումը տուել էր բուն Փրանսիային։ Այդտեղ ամեն բան տակն ու վերայ էր եղել և հինը հիմնալատակ եղել, քայքայուել ու լուծուել։ Լիւգոսիկոսների բռնակալական իշխանութիւնն անդարձ կերպով վերջացել էր, պապականութեան և հոգևորականութեան ազդեցութիւնը թուլացել, իշխանութիւնը ջախջախուել, դպրոցներն ու գիտութիւնն աշխարհականացել և դուրս եկել եկեղեցու խնամակալութեան տակից, ազնուականութիւնը տարրալուծուել և նորա մեծամեծ կալուածները մաս մաս բաժանուել և երկրի հարստութեան հետ միասին ընդհանուր սեփականութիւն դարձել, ժողովուրդն առաջ եկել և բուրժուազիան կամ, ինչպէս ասում էին Յիլիկեցիք, «բուրջէս»-ը մեծ նշանակութիւն ստացել, պալատական գրականութիւնը, լեզուի չորութիւնն ու ցամաքութիւնը, գրական երկերի անբովանդակութիւնը, գրելու ձևի ու եղանակի փքուած-ուռածութիւնը, արուեստականութիւնը և հին դասականի նմանողութիւնը, միով բանիւ կեղծ-կլասիքական ուղղութիւնը տեղի էր տուել ժողովրդական գրականութեան, հոգու, սրտի և զգացմունքի գրականութեան առաջ, ռոմանտիք կոչուած ուղղութեան առաջ։ Նիշդ է, լեղափոխութեան տաքութեան, սուր բնաւորութեան ժամանակներն երկար չեն տևում և նոցա շուտով յաջորդում է Ռեստաւրասիօնը, որի հետեանքը լինում է մի տեսակ ռէակսիօն լեղափոխական կարգերի դէմ, բայց այդ ռեստաւրասիօնը կամ վերականգնումը իւր ընդդիմադարձութեան հետ միասին չպէտք է հասկանալ վատ մտքով, հին կարգերին վերադառնալու, լետադիմելու մտքով, ոչ, այլ լեղափոխական չափազանցութիւնները, անհարթութիւնները յարգարելու, չափաւորելու մտքով։ Յեղափոխութիւնն այնպիսի զարկ էր տուել, այնպիսի ջախջախիչ

կերպով կործանել էր հինը, որ այլ ևս խօսք չէր կարող լինել հնի նոյն ձևով վերականգնման մասին. նոյն իսկ ռեստավրատիօնի և ռէակտիօնի պարագլուխները, որոնք բոլորեքեան ևս մեծացել, սնուել էին յեղափոխութեան ուսմունքով, տոգորուած էին յեղափոխական գաղափարներով, չէին կամենում, չէին կարող այլ ևս հին կեանքով ապրել, հին եղանակով կառավարուել, հին ռեփիմով ղեկավարուել: Թագաւորական իշխանութիւնը վերահաստատուեց, բայց այդ արդէն Լիւդուիկոսների այն թագաւորութիւնը չէր, որ կարողանար ամենքին իրան գերի դարձնել, ամենքին ճնշել և մինչև անգամ հպատակների հոգու, սրտի և մտածութիւնների վերայ թագաւորել. եկեղեցու սրբութիւնը նորից իւր արժանաւոր տեղը բռնեց, բայց այդ արդէն նախկին պապական հոգի, միտք և ամեն լուսաւոր գաղափար կաշկանդող կաթոլիկ եկեղեցին չէր, մի խօսքով յեղափոխութեան առաջ բերած գլխաւոր, էական հիմունքը, սկզբունքը հաստատ մնացին և միայն փոխուեցին մանրամասնութիւնները, ոչ էականները, արտաքին ձևերը:

Պատահականութիւնը, բաղդի բերմունքը, թէ ժամանակակից հանգամանքների գաղափարների, ձգտումների համագումարը այդ ժամանակները յառաջ են բերում մի շարք ընդունակ, քանքարաւոր հեղինակներ, որոնք իւրեանց մտքի կորովով, գրչի ոյժով ընդհանրացնում, մարմին և արիւն են դարձնում ժողովրդի մէջ չափաւորուած ձևով յեղափոխութեան գլխաւոր սկզբունքները: Ինչ ասել կուզի, որ դոցա ազդեցութիւնը գլխաւորապէս զգալի է լինում գրականութեան զարգացման վերայ, որ սկսում է արագ ու հսկայական քայլերով առաջ գնալ և համաշխարհական հռչակ ստանալ: Քայքայում են կեղծ-կլասիքական ուղղութեան վերջին բեկորները և ռոմանտիզմը հետզհետէ այնքան առաջ է գնում ու զարգանում, որ երեսնական թուականներին արդէն իշխող ուղղութիւն է դառնում Ֆրանսիայում գրականութեան մէջ: Մտքի ու գաղափարի այդ քանքարաւոր պարագլուխների շարքը բաղկանում է Վիկտոր Հիւգօից, կոմս Ալֆրեդ-դէ-Վինյեից, Ալֆրեդ դէ-

Միւսէից, Թէոփիլոս Գոտիէից և միւսներէից, Այդ նշանաւոր մարդկանց շարքից էր և Ալֆոնս Լամարտինը:

Ինչ էր ռոմանտիզմը և ինչով էր տարբերուում նա կեղծ դասական ուղղութիւնից: Ռոմանտիզմը գրական ուղղութեան այն տեսակն է, որի մէջ գերիշխող դեր է կատարում քնարերգութիւնը, որ իւր հերթով ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անհատականութեան արտայայտութիւնը: Անհատականութիւնն էլ արտայայտուում է ոչ թէ այն գաղափարներում, որոնք գոյանում են մեր գիտակցութեան մէջ, այլ որ ստեղծագործուում, առաջ է գալիս մեր զգացմունքի, մեր հոգու ու սրտի ելևէջների մէջ: Այդպիսի, այսինքն մեր հոգու ու սրտի մէջ երևան եկած անհատականութիւնն արտայայտուում է կամ մեր զգայարանների մէջ, կամ սիրոյ, յոյսի, ատելութեան, թախիծի, յուսահատութեան և մեղամաղձութեան ձևով: Մեր զգայարաններից՝ մի քանիսն այնպիսի նիւթ են տալիս մեզ, որ նորանից մեր գիտակցութեան մէջ մտապատկեր է գոյանում արձաքին աշխարհի կամ տիեզերքի մասին, միւսները այդ նիւթը չեն մատակարարում մեզ: Ռոմանտիք հեղինակներն իւրեանց երկերում նկարագրում են կամ պատկերացնում են գլխաւորապէս միայն մարդուս ներքին զգացմունքները և ընդթիւնից ստացած տպաւորութիւնները, միւս բոլորը, ինչպէս, օրինակի համար, հոտոտելիքի, ճաշակելիքի և առհասարակ մարդուս մկանունքին վերաբերեալ զգայարանների պատկերացումը, նոքա թողնում են յաջորդ գրական ուղղութեան ներկայացուցիչներին—նատուրալիստներին, որոնք սկսում են իշխող դեր խաղալ Ծրանսիայում միայն վաթսնական թուականներից: Ռոմանտիքների քնարերգութիւնը սանտիմենտալ ընաւորութիւն ունի և հարուստ կամ առատ է նկարչականութեամբ:

Ռոմանտիզմը տարբերուում է դասականից գլխաւորապէս նորանով, որ չի ընդունում այն կանոնները, որոնք մի տեսակ սրբագործուած օրէնքների դեր էին կատարում դասականութեան մէջ: Դասականը պահանջում էր, նախ, որ գրական երկերի զանազան տեսակները, որոնք միմեանց հետ ոչ մի կապ, ոչ մի ընդհանուր ա-

դերս չունէին, ճշդիւ սահմանուեն. երկրորդ, նա պահանջում էր, որ գրական երկերի ամեն մի տեսակի օրէնքները, որոնք ձեռի կամ տիպի միատեսակութիւնը գերադասում էին բնաւորութիւնների բազմատեսակութիւնից, հաստատ կերպով որոշուած լինեն և, վերջապէս, երրորդ, նա պահանջում էր ճաշակի պայմանականութիւն, որ սահմանափակում էր հեղինակի իւր գրուածքի համար թէ ազատօրէն նիւթ ընտրելու և թէ իւր այդ ընտրած նիւթն արտայայտելու համար զանազան միջոցներ ու եղանակներ որոնելու և գտնելու կամքն ու ձգտումը:

Ռոմանտիզմն այդ բոլորը ոչնչացնում է: Ծիշդ է, նա դասականի այդ կանոններն ոչնչացնելով, մի տեսակ խառնիխուռն, քառաբանական դրութիւն է մտցնում գրականութեան մէջ, բայց այդ լինում է միայն սկզբում. յետոյ հետզհետէ ամեն բան որոշուում, սխտեմի է բերուում, նոր, որոշ կարգ ու կանոնի և օրէնքների տակ է դրուում: Նա ստեղծում է քնարերգական բանաստեղծութիւնը, նկարչականութիւն է մտցնում գրական զանազան տեսակ երկերի մէջ և, որ գլխաւորն է, նա ոչնչացնում է դասական գրականութեան մէջ այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող ձեռի ու ոճի յետեւից ընկնելը, որ մի տեսակ բովբի միջից անցնելով ամեն մի ագեւորութիւն, զրկում էր նորան ինքնուրոյնութիւնից կամ, լաւ է ասել, ինքնատիպ առանձնայատկութիւնից. նա ոչնչացնում է արուեստականութիւնը, մեռած ձեւերը, քարացած կանոնները, գրելու ու մտածելու սառած, կեանք ու կենդանութիւն կորցրած եղանակները, ճաշակի պայմանականութիւնը, միով բանիւ նա գրականութիւնը հանում է չոր վերացականութիւնից, տալիս է նորան հոգի, կեանք և մեծ ծաւալով բանաստեղծական աւելն. նա ներմուծում է գրականութեան մէջ գեղարուեստականութիւնը և, ընդհակառակը, գուրս է ձգում նորա միջից մեքենականութիւնը, շինծուութիւնը¹³⁾:

¹³⁾ Ռոմանտիզմի և Լամարտինի մասին տես „Исторія французской литературы XIX вѣка, Г. Лансона, проф. Ecole Normale въ Парижѣ. Переводъ съ французскаго подъ редакціей П. О. Марозова“ էջ. 93—98 և 77—84.

Դասականութեան և ռոմանտիզմի մաքառման գործում մեծ դեր է խաղում նամանականդ լեզուն, որ իբրև մտքի արտայայտութեան գործիք մեծ խորհուրդունէր ռոմանտիզմի ներկայացուցիչների համար: Խորտակելով դասականութեան մէջ ընդունուած բոլոր գըլխաւոր կանոնները և նոցա տեղը նորը դնելով, դորա հետ միասին պէտք էր մշակել և նոր լեզու, որ հնարաւոր լինէր արտայայտել և նոր ստեղծած ձևերը: Այդ պատճառով էլ ահա վերոյիշեալ հեղինակները, որոնք, ինչպէս ասացինք, նոր ուղղութեան պարագլուխն էին, իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում են լեզուի վերայ և աշխատում են հանել նորան այն անձուկ պայմանական շրջանից, որի մէջ զետեղել, փակել էին նորան դասականները: Ընդհանուր ոյժի, եռանդուն աշխատանքի և աչքի ընկնող տաղանդի և ընդունակութեան առաջ կամաց-կամաց տեղի է տալիս դասականութեան և այդ վերջին ամենակարեւոր պատուարը: Լեզուն վերակազմւում ու վերանորոգւում է: Հետզհետէ և աստիճանաբար անհետանում են գրական ասպարիզից դասական երկերի մէջ ընդունուած խօսքերի ստոր և բարձր, աղնիւ ու անաղնիւ բաժանումը: Ընդունւում է, որ լեզուի մէջ բոլոր խօսքերն էլ հաւասար են, բոլորն էլ աղնիւ ու բարձր են և հեղինակն անխտիր բոլորն էլ իւր ցանկութեամբ կարող է գործածել իւր գրուածքի մէջ: Դորա հետ միասին անհետանում են ալլաբանութիւնների և պատկերական ոճերի սովորական դարձած առատ գործածութիւնը, որոնք միջնեցնում, աղաւաղում էին գրուածքի միտքը: Աշխատանք է գործ դրւում, որ երկի մէջ խօսքերը, ոճերը և դարձուածները համապատասխանեն ճիշդ այն առարկաներին, որոնց մասին խօսում է հեղինակը, արտայայտեն ճիշդ այն մտապատկերները, այն գաղափարները, որ հեղինակն ուզում է արտայայտել: Բացի այս բոլորից, ջանք է լինում հարստացնելու լեզուի բառարանը, որ դասականները վերին աստիճանի աղքատացրել էին, հանելով գործածութիւնից ստոր և անաղնիւ համարուած ոճերը, խօսքերը և դարձուածները: Ռոմանտիքներն ամենայն առատութեամբ ընդունում են լեզուի մէջ բազմաթիւ

ժողովրդական բառեր, ամենևին հոգ չտանելով, թէ այս մէկը վայելուէ է, այն մէկն ոչ, այս պատշաճ է, այն անպատշաճ, այս մէկն ազնիւ է, այն մէկը գոհ-հիկ, ինչպէս անում էին դասականները, միայն որ այդ բառերը ճշգիւ արտայայտէին այն, ինչ որ նոքա ցանկանում էին ասել: Լեզուի վերանորոգուելու, հարստանալու և գեղեցկանալու հետ միասին վերանորոգւում, գեղեցկանում է և ոտանաւորը: Ոտանաւորի բազմաթիւ չափերի հետ միասին, որ ռոմանտիքները վերանորոգում են կամ նոր ի նորոյ կազմակերպում ու գործածութեան մէջ են մտցնում, նոքա նամանաւանդ ընդունում են ու սկսում գործածել «աղէքսանդրեան» կոչուած ութ-ոտնեան ոտանաւորի չափը:

Թէ լեզուի և թէ ոտանաւորի վերակազմութեան ու վերանորոգութեան գործում սակայն ռոմանտիզմի ներկայացուցիչ և պարագլուխ հեղինակները համահա-ւասար կերպով մեծ դեր չեն կատարում: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ ասպարիզում առաջնակարգ դեր են խաղում Վիկտոր Հիւգօն և Գոտիէն, իսկ Լա-մարտինը և միւսները միայն հետևում են նոցա, երկ-բորդական դեր են կատարում: Լամարտինը արդէն շատ անհոգ էր, շատ անտարբեր էր դէպի իւր գրուածների լեզուն, շատ քիչ ուշադրութիւն էր դարձնում իւր լե-զուի մաքրութեան, գեղեցկութեան, իւր ոճի ու դար-ձուածների կանոնաւորութեան վերայ, շատ սակաւ ժա-մանակ էր նուիրում իւր գրուածները կոկելու, ուղղե-լու կարևոր գործին, որ այդ ասպարիզում կարողանար առաջնակարգ դեր կատարել:

Ինչ առանձնատկութեան տէր էր Լամարտինն իբրև բանաստեղծ, իբրև հեղինակ և լինով էր առհա-սարակ նա տարբերում իւր ժամանակակիցներէր:

Լամարտինը նախ և առաջ իւր սրտի, իւր էութեան մէջ թագնւում էր միանշափ մեծաքանակ վիշտ և թախիժ, բայց նորա այդ թախիժը Շատոբրիանի և միւսների թախիժի նման կծու և դառը չէր. նորա այդ վիշտն ու թախիժն անցնելով նորա մեղմ, նուրբ կանացի հո-գու ելէջներից, փափկանում ու ստանում էր այն գե-ղեցկութիւնը, գրաւչականութիւնը, որ բռնում է նո-

րա երկերն ընթերցողների սրտի ու հոգու ամենանուրբ թելերից: Հոգու այդ յատկութիւնը նա ժառանգել էր իւր մօրից և զարգացրել իւր մանկական և պատանեկական կեանքի սարք ու կարգի մէջ, իրան շրջապատող ընտանեկան հանգամանքների մէջ իւր քոյրերի ազդեցութեան ներքոյ, քոյրերի, որոնք, ինչպէս ասացինք, նորա միակ խաղընկերն են եղել: Լամարտինն իւր գրական գործունէութեան ասպարիզում շատ բեղմնաւոր է եղել. նա, բացի բանաստեղծութիւններից, գրել է և ուրիշ ամեն տեսակ գրութեան՝ պատմութիւններ, կենսագրութիւններ, ճանապարհորդութիւններ և այլն, բայց նա տիրապէս բանաստեղծ է եղել և մեծ բանաստեղծ և իւր այդ բանաստեղծական յատկութիւնը պահպանել է և իւր բանաստեղծութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող գրութեաներում: Նորա պատմական գրութեաներն այդպիսի գրութեաներին յատուկ դատողութիւնների և պատմափաստերի լուսաբանութեան լրջութիւնը չունին. նորա ճանապարհորդական տպաւորութիւնները, նկարագրութիւնները զուրկ են պատմական, աշխարհագրական և տեղագրական ճշգրտութիւնից, և այլն և այլն:

Լամարտինի մեծութիւնն իբրև բանաստեղծի պէտք է որոնել այն անարուեստականութեան, այն բնականութեան մէջ, որ միայն նորան յատուկ է. նա չի երգել իւր զուարճութեան, իւր քէֆի համար, բանաստեղծութիւնը նորա գործը, նորա profession de foi-ն չի եղել. նա երգել է, որովհետև այդ նորա հոգու պահանջն է եղել, նորա սրտի հառաչանքն է եղել: Նորա բանաստեղծութիւնը, ճիշդ է, մի փոքր մշուշապատ է, մի տեսակ անյայտ, անորոշ բնաւորութիւն ունի, բայց այդ մշուշը, այդ մէգն ու մառախուղը, որոնք ստուերապատում են նորա ներկայացրած բնութեան տեսարանների, կուսական գեղեցկութեան, հոգու պէս-պէս արտայայտութիւնների պատկերները, այնքան թափանցիկ, այնքան շղարշանման են, որ բոլորովին չեն մթնեցնում նոցա, այլ, ընդհակառակը, պատկերները շատ գրաւիչ կերպով արտացոլում են նոցա, այսինքն այդ մշուշի ու մէգի միջից և դորանով, իւրեանց այդ աղօտութեամբ աւելի ևս հրապուրում, յափշտակում են մեր սիրտն

ու հոգին: Այդ անորոշութիւնը, այդ մթութիւնը, որ մենք տեսնում ենք նորա բանաստեղծութեան մէջ, առաջ է գալիս հէնց այն հանգամանքից, որ նա արտայայտում է մի մեծաքանակ, մի զօրեղ զգացմունք, առանց դատողութեան և առանց փաստերի: Նա մտածող, նա պատմաբան, նա հետազօտող չէ. նա զուտ, մաքուր բանաստեղծութեան ներկայացուցիչ է միայն:

Լամարտինի բանաստեղծութեան այդ հիմնական մոտիւր, նորա հոգու տրամադրութեան այդ էական հանգամանքը գլխաւորապէս երևան է գալիս նորա երկու գրուածքում *Premières meditations* և *Les harmonies*, որոնք, նախ, նորա բանաստեղծական գրութեան մէջ առաջնակարգ տեղ են բռնում, երկրորդ, շատ կարևոր են մեզ Հայերիս համար, որովհետև Խորէն Գալփայեանն ամենից աւելի բանաստեղծի այդ երկերն է սիրել, այդ երկերն է թարգմանել, այդ երկերի ազդեցութեան ներքոյ է հեղինակել իւր ինքնուրոյն բանաստեղծութիւններից շատերը:

Premières meditations-ը, որ իւր ամբողջութեամբ լոյս է տեսել տպագրութեամբ 1820 թուին, սկզբից եղել է միայն մի փոքրիկ հատորիկ, բաղկացած 26 կտոր բանաստեղծութիւններից. յետոյ արդէն նա հաստացել ու ստուարացել է, երբ 1823 թուին հրատարակուել է նորա շարունակութիւնը կամ լրացուցիչ մասը «*Nouvelles Meditations*» խորագրով: Սակայն սկզբից հրատարակուածներն եղել և միշտ մնացել են ամենաընտիրները, իսկ յետոյ հրատարակուածները թէև ունեցել են իւրեանց մէջ մի քանի ընտիր կտորներ, բայց երբէք չեն կարողացել համեմատուել առաջինների հետ, հասնել առաջիններին: *Meditations* ը զգացմունքի մի ամբողջ հեղեղ է, քնարերգութեան բանաստեղծութեան մի ամբողջ ծովակ, վսեմ, գեղեցիկ, թախծալից: Այդ բանաստեղծութիւնների մէջ չի կարելի գտնել մէկը, որի մէջ հէնց մի որոշ դաշտանկար պատկերացրած լինի կամ մի ճիշդ, ստույգ փաստ հաղորդուած լինի, այնքան դուրս անորոշ, մշուշապատ և անյայտ են: Առնենք, օրինակի համար, «*Le lac*» խորհրդածութիւնը, որ ամենաընտիրներից մէկն է համարւում: Ի՞նչ է պատկերացրած նորա մէջ—մի

նաւակ և երկու մարդ, բայց թէ ո՞րք են դոքա, ո՞ւր են գնում,— ոչինչ յայտնի չէ։ Մենք դորա մէջ, բացի բանաստեղծի անհուն գգացմունքից, ոչինչ չենք տեսնում, ոչինչ չենք իմանում։ Այսպէս են նորա բոլոր խորհրդածութիւնները. նոքա իսկապէս բովանդակութիւն չունին, ամեն բան նորա մէջ շղարշանման մէզով է պատած, ամեն բան նոցա մէջ, ինչոր միայն վերաբերում է իրականութեան, գոյութեան արտաքին ձևերին և հանգամանքներին, աներևութանում է և մնում է միայն իւր, բանաստեղծի հոգու հառաչանքը, Եւ զարմանալին այն է, որ Լամալտինը կարողանում է միմիայն և միմիայն խօսքերով հաստատել իւր և իւր անձանօթ ընթերցողի մէջ այն մտերմական կապը, այն միմեանց լուութեամբ հասկանալու երևութը, որ լինում է միայն երկու միմեանց շատ մօտ, շատ ծանօթ անձանց մէջ։

Les harmonies կոչուած երգերը, որոնք առաջին անգամ լոյս են տեսել 1830 թուին, զուտ կրօնական բանաստեղծութիւններ են, որովհետև նոցա մէջ ամեն մի տեղ կրկնւում է Աստուծոյ անունը, ամեն տեղ կրօնական խորհրդածութիւններ են լինում։ Սակայն այդ կրօնական խորհրդածութիւնները, ինչպէս երևում է, ամեն տեղ հաւաստաբալէս չեն ոգևորել բանաստեղծին։ Երբեմն այդ խորհրդածութիւնները քաղել են նորա գրչից ամենաընտիր ոտանաւորները, երբեմն ել նոքա ձգել են նորան ձանձրալի միակերպութեան մէջ և, փոխանակ գգացմունքի տաքութեան և մտքի հակիրճ, կենդանի արտայայտութեան, առաջ են բերել երկարաբանութիւն ու խօսքերի կուտակումն, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ բոլոր դաշնակաները միասին առած կազմում են մի ամբողջութիւն կամ հաւաքածու, որի մէջ միջակ, չյաջողուած և շատ յաջողուած բանաստեղծութիւնները խառնուած են միմեանց հետ, յաջորդում են միմեանց։ Թէև ինքը Լամարտինը 50 դաշնականներից ընտիր է համարել միայն 15 ը, բայց այդ, ի հարկէ համեստութիւն է. նոցա մէջ ընտիրները, անկասկած, աւելի բազմաթիւ են, քան թէ ոչ ընտիրները և, որ գըլխաւորն է, այդ ընտիրների մէջ կան այնպիսիները, ո-

րոնք իւրեանց մէջ պարունակում են նոր, արտաքոյ կարգի գեղեցկութիւններ, որ և առիթ է տուել շատերին նորա յարգողներէց դաշնակները գերադասել նորա միւս բանաստեղծութիւններէց: Նոցա, այդ ընտիր դաշնակներէ ոճը պարզ է և գեղեցիկ, իսկ նոցա ոճի այդ գեղեցկութեան ու պարզութեան համապատասխանում է նոցա մէջ և ամենայն պարզութեամբ, բնականութեամբ և անարուեստականութեամբ արտայայտուած զգացմունքը:

Թէև Լամարտինն իբրև գրող այնքան հպարտ բնաւորութիւն է ունեցել, որ չի սիրում եղել մի ուրիշին հետեւել, մէկին աշակերտ գրուել, թէև նա ինքն իրեն ռոմանտիք չի համարել և հեռու է պահում եղել իրան դասականների և ռոմանտիքների պալքարներից, թէև, վերջապէս, նորա հայեացքները քաղաքականապէս և կրօնապէս աւելի պահպանողական են եղել, քան թէ իւր ժամանակակից հեղինակների, այնուամենայնիւ նա չի կարողացել իրան ազատ պահել, չենթարկուել ժամանակի հոգուն, իրան շրջապատող գրական գործիչների ազդեցութեան. նա կարդալով Հիւգօյի երկերը, ազդուելով ռոմանտիքներից, իւր ներքին աշխարհով, իւր հոգու էութեամբ էլ պատկանելով ռոմանտիքների շարքին, անգիտակցաբար ռոմանտիք ուղղութեամբ գրուածներ է արտադրել, որով և ակամայ մասնակցել է դասականութեան և ռոմանտիզմի մրցողութեան և օգնել է վերջինին յաղթութիւնը տանելու: Դաշնակները հէնց նորա գրուածների այն տեսակին են պատկանում, որի մէջ պարզ երևում է ռոմանտիզմը Հիւգօյի կողմից: Կարդանք, օրինակի համար, դաշնակներից «Եհովան», «Կադին» և «Մարդկութիւնը» —, և մեզ բոլորովին ակնյայտ կ'լինի այդ ռոմանտիզմը, այդ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հիւգօյականութիւնը:

Կրօնական տարրի առատութիւնն այդ գրուածքում պէտք է մեկնել, նախ, Լամարտինի ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակութեամբ, որ զուտ կրօնական բնաւորութիւն է ունեցել, կրօնական, որ ժամանակի ընթացքում թէև շատ փորձանքների է հանդիպել, բայց իսպառ երբէք չի անհետացել նորա սրտից, երկ-

րորդ, նորա ցանկութեամբ տալու նոցա ձեռքը, որոնց արտից լեղափոխութիւնն իսպառ չէր ջնջել ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւնը, առարկայի վսեմութեան համապատասխան մի կրօնական բանաստեղծութեան գիրք: Բացի այդ երկու գրուածքից, մեզ համար նշանակութիւն ունի Լամարտինի և մի արձակ գրուածքը — «Արեւելքի ճանապարհորդութիւնը», որովհետեւ նա իւր դէպի արեւելք կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ պատահել է, յարաբերութիւն է ունեցել և Հայերի հետ, որոնք ամեն տեղ սիրով ընդունել ու պատուել են նորան: Նա այդ ճանապարհորդութիւնն արել է 1832 թուին. նա նաւ է մտել Մարսելի նաւահանգստում և անցել է Մալտայից, այցելել է Աթէնքը, Բէյրութը, Լիբանանը, Պալիլիան, Երուսաղէմը, Դամասկոսը, Մեռեալ-ծովը, տնօրինական տեղերը, Բալբէկի աւերակները և Պօլսի ու Դանուբի վերայով 1833 թուին վերադարձել է Մական:

«Արեւելեան ճանապարհորդութիւնը» թէև իւր հաղորդած տեղեկութիւնների ճշտութեան տեսակէտից նշանակութիւն չունի, թէև նա լցուած է ճանապարհորդութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող աւելորդաբանութեամբ և թէև նա իւր ժամանակակիցներին ծանօթացնում է աւելի իւր, Լամարտինի, քան թէ արեւելքի հետ, այնուամենայնիւ շատ հետաքրքրական է: Նորա մէջ Լամարտինը մեծ ոգևորութեամբ, իրան յատուկ բանաստեղծական աւելնով, կենդանի, աշխոյժ, սահուն ոճով պատմում է իր անձնական տպաւորութիւնները, մտածմունքները, իւր հայեացքները, ամեն բանի վերայ նայելով իւր անձնական տեսակէտից, բոլոր իւր տեսածներն ու լսածները յարմարեցնելով իւր տրամադրութեան, իւր հասկացողութեան և ամեն բան իւր մէջ մշակելով, բերեղացնելով և այնպէս արդէն ներկայացնելով իւր ընթերցողներին: Դա իսկապէս ճանապարհորդութիւն էլ չէ, այլ իւր, Լամարտինի անձնական դատողութիւնները, փիլիսոփայութիւններն իւր դէպի արեւելք կատարած ճանապարհորդութեան առթիւ:

Որ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Լամարտինը պատահել է Հայերի, լաւ ընդունելութիւն է գը-

տել նոցանից և լաւ տպաւորութիւն է ստացել, լաւ գաղափար է կազմել ընդհանրապէս նոցա մասին—, այդ երևում է նորա այն երկու նամակից, որ Խորէն Գալֆայեանը գետեղել է իւր դաշնակներէ թարգմանութեան սկզբում: «Pendant mes voyages en Orient, ainsi que par les Arméniens comme un hôte et comme un frère»: «Նորա այդ լաւ տպաւորութիւնը, այդ լաւ գաղափարը Հայերի վերաբերմամբ աւելի ևս զօրացել է Պարիզում, երբ նա ծանօթացել է Մուրատեան և Հայկազեան դպրոցների ղեկավարների՝ Ս. Թէոդորեանի, Գ. Ալվազեանի և Ամբրոսիոս ու Խորէն Գալֆայեանների հետ և սկսել է լաւաւ այդ երկու Հայկական դպրոցները, ներկայ գտնուելով դպրոցական հանդէսներին, անձամբ որոշուած պարգևները բաժանելով առաջադէմ աշակերտներին, անձամբ խրախուսելով և մինչև իսկ ճառեր արտասանելով և գովաբանելով Հայերի լաւագոյնները ձգտումները: Հէնց այդ ծանօթութեան, այդ լաւաւ վերաբերութեան վերայ է ակնարկում նա, երբ իւր առաջին նամակում ասում է իւր բարեկամ Խորէն Գալֆայեանին. «Mes relations fréquentes avec l'Orient m'ont inspiré un grand respect pour la nation Arménienne et surtout pour la religion la probité et la poésie de ces populations plus rapprochées que nous du berceau et des lumières du monde primitif». ¹³⁾

¹³⁾ Լամարտինի մասին առանձին տես „Иллюстрированная история новейшей французской литературы А. Пти-де-Жюльвиля. Переводъ съ французскаго подъ редакціей Ю. В. Веселовскаго“. էջ. 200—267, գլուխ V.

ՅՐ. ՇԱՀԱՆՅԱՆ

(Կը շարունակուի)